

H.ÓTEMURATOVANÍŇ «HÚRLIMAN» ROMANÍ: DEREKLERI HÁM QAHRMAN OBRAZÍ

Turdıbaeva Aziza Taxir qızı

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 2-kurs magistrantı

Annotatsiya. Bu maqolada qoraqalpoq shoiri Berdaqning qızı Hurlimanning san'atga qanday kirib kelgani, uning dutor chalishga qattiq qiziqqanligi-yu, xalq orasida tanikli bo'lishida uning umr yo'ldoshining hissasi kata ekanligi haqida hayotiy ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, tahlil etilayotgan "Hurliman" romanidagi qahramon obrazini berish xususiyatlari, dialog va monologlarning badiiy xizmati masalalari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: badiiy ma'nbalar, qahramon obrazi, dialog, monolog, xarakter, konflikt.

Аннотация. В данной статье представлена важная информация о том, как Хурлиман, дочь каракалпакского поэта Бердаха пришла в искусство, о ее большом интересе к игре гувернантки, а также о вкладе спутника жизни, ее популярность среди народа. Также раскрываются особенности характера героя анализируемого романа «Хурлиман», вопросы художественного обслуживания диалогов и монологов.

Ключевые слова: художественные истоки, персонаж, диалог, монолог, персонаж, конфликт.

Abstract. This article provides vital information about how Hurliman, the daughter of Karakalpak poet Berdak, got into art, her great interest in playing the dutor, and the contribution of her life partner to her popularity among the people. Also, the characteristics of the character of the hero in the analyzed novel "Hurliman", the issues of artistic service of dialogues and monologues are revealed.

Key words: artistic sources, character, dialogue, monologue, character, conflict.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń klassik shayırdı Berdaq óz dáwirinde shayırdı hám baqsıshılıq penen shuǵıllanǵan. Berdaqtıń qızı Húrliman xalıq arasında baqsı qız atı menen tanılǵan. Berdaq shayırdıń qızı Húrlimanǵa bolǵan muhabbatı ayırıqsha bolǵan. Sebebi, Berdaq Húrlimannıń baqsıshılıqqa degen intasın kórip onı qollap-quwatlap otırǵan. Húrliman jas waqtınan til algash, shaqqan hám er júrek qız bolǵan. Qaraqalpaq hayal-qızları arasında birinshilerden bolıp Húrliman toylarda qolına duwtar alıp baqsıshılıq etken. Sol sebepli, onıń bul ónerine qarsılıqlar boladı. Húrlimannıń jasaǵan dáwiri hám onıń basınan keshirgen qıyınshılıqları haqqında H.Ótemuratova "Húrliman" romanın jazǵan. Biz bul maqalamızda romannıń jazılıw dárekleri hám Húrliman obrazın ilimiy talqıǵa tartıwǵa háreket etemiz. H.Ótemuratovannıń "Húrliman" romanı "Ámiwdárya" jurnalınıń 1991-jıldıń 2-3-sanlarında basılıp shıqtı. Roman qaraqalpaq hayal-qızlar arasınan birinshi bolıp shıqqan baqsı, Berdaqtıń qızı Húrliman haqqında. Qaraqalpaq ádebiyatınawında Húrliman baqsı haqqında birqansha ilimiy miynetlerde sóz etilgen. Húrlimandı baqsı sıpatında izertlegen ilimpazlardan biri bul Q.Maqsatov boldı. Ol Húrliman haqqında "Húrliman Berdaqtıń balalarınıń arasında eń jaqsı kórgen perzentı bolǵan. Húrliman jas waqtınan-aq ákesiniń qosıqlarına kewil qoyıp tınlaydı, kóbisin yadnan bilgen. Oziniń de azı kem shayırdılıq talantı bolǵan. Berdaq basqa perzentlerine ózinshe qosıq aytıwına ruxsat bermegen, tek ǵana Húrlimanǵa qosıq aytıwǵa ruxsat etken. Bul onıń Húrlimandı ayırıqsha jaqsı kórgeninen emes, al onıń talantınıń basım bolǵanınan" [Maqsatov, 1958, -270] – dep aytıp ótken.

1957-jılǵı Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan kompleksli ilim-izertlew insitutınıń bir topar ilimpazları tárepinen ekspediciya ótkeriw dawamında Húrliman baqsınıń áwladları menen ushırasıp, ol haqqında kóp maǵlıwmatlar toplanǵan edi. Húrliman haqqında kóp maǵlıwmatlar bergeni onıń balası Ablatdinnıń kelinshegi Perne boldı. Ol Húrlimandı óz kózi menen kórgen hám birge jasaǵan. Onıń aytıwınsha Húrliman orta boyly, para páreń, qızıl shırayly, házilkeshe, atqa erkektey minip túsetuǵun, shaqqan, kúta qonaq kútkish, miymandos hayal bolǵan. Hárqanday jaman ádetler bolsa olarǵa qatal qaraytuǵun bolǵan. Mısalı, kelinleri kewline jaqpaytuǵun is qılsa olardı erkekshelep urısıp jiberetuǵun bolǵan. Bunday Húrlimannıń xarakterin romanda da kóriwimizge boladı. Romanda Húrlimandı qaysar óz bilgeninen qaytpaytuǵun márt, bir sózli qız sıpatında súwretlegen. Q.Ayımбетov "Húrliman qaraqalpaq hayal-qızlarınan shıqqan úlken talant iyelerinen biri, qız baqsı dep atalatuǵun úlken ataqaq iye bolǵan baqsılardıń biri" [Айымбетов, 1968.-158-159] - деп óz miynetinde kórsetip ótken. Izertlewler dawamında Húrlimannıń baqsı bolıwında onı jaqınnan qollap turǵan kúyewi Qabil bolǵan. Qabil Húrliman 17 jasqa tolǵanda úylenedi. Húrlimanǵa baqsıshılıq penen shuǵıllanıwǵa kóp adamlar qarsı shıǵadı. Sebebi, hayal-qızlarǵa baqsıshılıq penen shuǵıllanıwǵa, shayırdılıq etiwege shárayat tıym salǵan. Sonda da, Húrliman bul qarsılıqlarǵa qaramastan bul mashaqatlı joldı basıp ótken. Húrlimanǵa bul baqsıshılıq óneri quday tárepinen juqtırılǵan. Onıń baqsı bolıwı haqqında, bir kún qosıq aytpasa awırıp qalatuǵunlıǵı haqqında xalıq arasında ańız-áńgimeler bar. Mısalı,

“Húrlimannın taqıyası” [Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87-томлар.-91] деп аталған аңызда Húrliman ákesiniń heshkimge bermey saqlap kiyatırған taqıyasın urlap kiyedi hám sonnan oған baqsıshılıq óneri ótedi. Soń ol tósek tartıp awırıp qaladı. Ákesi onıń túsine kirip oған baqsı bolıwın násiyat qılıp qaldıradı.

Avtor romannıń dáslepki bólimlerinde tariyxıy shınlıqtı ashıp kórsete alған. Húrliman jasağan zaman hám onıń ashshı haqıyqatlıgın, hayal-qızlar haq-huquqlarınıń joqlıgın, olardıń bir buyım sıyaqlı ғана qádiri bar ekenligin, Húrliman hám onıń qorshaған átirapındaғы feodallıq dúzim adamlarınıń háreketleri menen ashıp bergен. Mısalı, Ǵanıy ǵarrı menen Názigúl kempirdiń 13 jasar qızı ózin teńizge atıp óz janına qast etedi. Sebebi, onı mal ushın ózinen úlken ǵarrıǵa zorlap bermekshi boladı. Bul jaǵdayǵa Húrliman ishtey kúyip-janadı. Ol shıday alмай Ǵanıy menen áyeline “-Siz haywan ekensiz. Haywanda óz perzentine janı ashıydı, ele on gúlinen bir gúli ashılmaған saǵıyranı wayran ettińiz... jálladlar seniń” –dep óziniń olarǵa bolған kek ızasın bildiredi. [Өтемуратова, 1991, -17] Húrliman súygen yarına shıqqan turmısqa shıqqan. Onı sorap kóplegen baylardan jawshılar kelgen. Biraq, ákesi onı ózi qálegenine uzatqan. Avtor bunı óz shıǵarmasında aytıp ótedi. Húrliman baqsınıń tek baqsı sıpatında xarakterin ashıp qoymastan onıń insanıyılıq sıpatlarına da keń orın ajratadı. Shıǵarmada Húrliman Júginis penen Aytolǵanǵa qashıp ketip turmıs qurıwına járdem beredi hám eki jastıń baxtlı bolıwına sebepshi bolғанlıǵına súyinse bir jaǵınan Aytolǵannıń ornına onıń sińlisiniń mal ornına satılıp ketkenligine kúyinedi. Bul avtor tárepinen ózinshe qosılған bir syujet bolıp, bul arqalı avtor zaman teńsizligin súwretlemekshi bolған.

Kórkem shıǵarmanıń joqarı talap dárejesinde jazılıwına járdemin tiygizetuǵın faktorlarǵa qaharmanlardıń dúnyatanıwın, óz ara qarım-qatnasın, sırtqı pishimi menen minez-qulqın, sóylew ózgesheligin, ózi qorshaған орталық penen tábiyat kórinislerin jatqarıwǵa boladı. Usı komponentlerdi bir orayǵa biriktiriwde avtor sózi, qaharman sózi belgili dárejede kórkem-estetikalıq xızmet atqaradı. Shıǵarma qaharmanları biri ekinshisinen oy-órisi, is-háreketi, minez-qulqı, sóylegen sózi menen pariqlanadı, usınday ózgeshelikti ayırıp alıwımızǵa keń múmkinshilik tuwdıratuǵın tiykarǵı komponentlerdiń biri - shıǵarma qaharmanlarınıń dialogları esaplanadı. Dialog haqqında Z.Bekbergenova “Dialoglar shıǵarma tiliniń tartımılıǵın támiyinlep, bayanlaw stilin túrlendirip, janlandırıp barıwǵa xızmet etedi” [Бекбергенава, 2016, -7]- деп kórsetedi. Dialog haqqında dúnya ádebiyatında da bir qansha pikirler ilimpazlar tárepinen aytılıp ótilgen.

A.Shlegel dialogtıń atqaratuǵın xızmeti bilayınsha anıqlap beredi: birinshiden, pikirdi oǵada tez, “kózdi ashıp jumǵansha” qısqa pursatta aytıp biliwi, ekinshiden izinde keliwshi hár bir replikanıń ózinen burın aytıлған replikaǵa ǵárezliginde [Шлегель, 2000,-75].

Qazaq ádebiyattanıwshısı X.Karimov “Qanatlı til” деп аталған izertlewinde: “Dialogtıń kórkem shıǵarmada qollanıw maqsetin sóz etkende, bir dialogtıń ózinde hár túrli funkciyalardıń aralasıp kete beretuǵınlıǵın, biri basım bolatuǵının yadta saqlaған jón. Qaharmanıń xakteri menen sezimin ashıw maqsetinde qollanıлған dialogtıń qaysı túri bolsa da syujetti rawajlandırıp otıradı” – degen pikirdi bildirgen.[Каримов, 1995,-44] Mine, usınday pikirlerden kelip shıqqan halda bizdiń izertlep atırған “Húrliman” romanında da avtor qaharman obrazın ashıwda, onıń xakterin beriwde hám konfliktti tayarlawda hám arı qaray rawajlandırıwda dialogtıń xızmetinen paydanaған. Romannıń baslanıwı da dialogtan baslanған. Dialog Húrliman hám onıń kúyewi Qabıldıń dialogınan baslanadı. Bul eki jastıń dialogı arqalı tiykarınan dáwirdiń awırlıǵın, qaraqalpaqlardıń orıs qol astına ótkenligin, xalıqtıń basshılarınıń ala-awızlıqları haqqında maǵlıwmatlar berilip, sol zamánǵa bizdi alıp kirgendey boladı. Qaharman xakterin jasawda qollanıлған dialoglar da shıǵarmada ushırasadı. Bunday dialoglardıń biri awıldıń bayı Arzı atalıq tıń awıldıń bir jarlı ǵarrı menen qurılған dialogta kórinedi. Bul dialog arqalı biz Arzı Atalıqtıń xakterin kóre alamız, sonday-aq Húrlimannıń da qaytpas er minezli hám ádalatsızlıqqa qarap tura almaytuǵın insanıyılıq tuyǵıları bar qaraqalpaq qızınıń minezi kóriwimizge boladı. Arzı atalıqtıń kámbaǵallarǵa qılған zulımlıǵın kórgен Húrliman ishinde ádalatsızlıqqa degen batır qız ruwhı qalıplesip baradı hám qaharman xakteri ashılıp baradı.

Húrliman Berdaqtıń qızı bolғанlıqtan dáslep Berdaqtıń baqsıshılıq óneri haqqında, onıń talantınıń el awzında mudam aytılıp, maqtalıp júriwi romanda jaqsı qurılған dialog arqalı ashıp berilgen. Qarlıbay biy toy berip baqsı-jırawlardı shaqırıp ayttıradı. Bul toydıń bas baqsısı Berdaq baqsı edi. Sol toplanғанlar ishinde eki adam baqsılardı aytısıp otırғанın Húrliman esitip qaladı.

- Berdaq baqsı, toydıń bas baqsısı qusaydı ǵoy?!

-Eń birinshi náwbetti oған berse bolar edi.

- Áy, qaydam jaǵımpazlar Súyeke xojanı jiberetuǵın shıǵar. Onnan keyin Xudaynazar beglerbeginiń Aqmuhammedi bar. Solardıń mıljınıń tıńlap alмай Berdaqtı kórmeytuǵın shıǵarmız. –Ol xojan buw jılı xıywalılardı maqtap, zákátshiler otız teńgesin keshipti ǵoy. Hayranman onıń nesin tıńlatdı eken?

- Áyy, Ernazar kenegestiń kewli ushın kózabaǵa tıńlaған bolıp, kúlip-kúlip ketken shıǵar.

Bul dialogta Berdaq baqsınıń talantı el awzında ekenligin hám basqa baqsılar xan malayların, xıywa

zakatshların maqtaþ qosıq aytatuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Sonday-aq, Berdaqtıń kirip keliwi menen pútkil xalıq jım-jırt bolıp tınlaydı. Onı kórhen Húrlimannıń ishinde baqsıshılıqqa bolǵan ıqlası nıǵaya túsedi.

Kórkem shıǵarmanıń qunıń elede arttırıwda hám qaharmanlardıń ishki keshirmelerin beriwde monologtıń ornı ayırıqsha esaplanadı. Qaraqalpaq ádebiyattanıwında monologtıń kórkem shıǵarmadaǵı qaharmanlardıń ruwxıy dúnyasınıń ashıwdaǵı kórkemlilik xızmetine bılayınsha túsiniń beredi: “Ishki monolog qaharmanlardıń ishki keshirmeleri onıń átirapındaǵı bolıp atırǵan waqıyaǵa óziniń qatnası, ishki tolǵanıń keńirek ashılǵan sayın dáwir haqıyqatlıǵı qaharmanlardıń qanına sıńıp, sırtqı turmıs waqıyaları menen qaharmanıń ishki dúnyası ortasındaǵı baylanıs, adam jan dialektikası tereńrek ashılıwına jol salıp, qaharmanıń psixologiyasını, ishki tolǵanısların monolog arqalı beriw bul házirgi zaman qaraqalpaq romanlarında tereń orın alǵan sheberliktiń túrli usılların dóretip otırǵan kórkemlew qurallarınıń biri” [Бекбергенова, 2016,-59]. Romanda qaharmanıń alla taladan sorawlarına juwap sorawı, kórseterge jol sorawı, óz-ózin talqılawı, isengen adamnan kewil qalıwı, óz jarınıń qılǵan kewil jarasını emlew ushın mádet sorawı sıyaqlı ishki monologın kóriwimizge boladı. Shıǵarmada Húrlimannıń eń isengen hám qollap turǵan adamı bul- kúyewi Qabil edi. Degen menen Qabil Húrlimannıń baqsıshılıǵına qarsı Ermekbay gıjgıleydi hám Qabil más halında Húrlimandı ólesi qılıp uradı. Húrliman bolsa ózine zorǵa keledi hám esin jıyǵannan soń ishinen bolǵan waqıyalardan qattı kewili jaralanadı hám onıń ishki keshirmelerin beriw ushın avtorǵa monolog kerek edi hám avtor bunı óz ornında sheber qollana alǵan.

Shıǵarmadaǵı Húrlimannıń sońǵı bólimdegi aytqan monologı onıń sońǵı mánzilge ketpesten burın basınan keshirgen azapları hám ishki debdiwin súwretlegen. Ol Jayhunǵa qarap óziniń ishki dártin tógip shashadı, sońǵı sózin aytıp ketedi. Monologın pitirgennen soń ol máńgi uyqıǵa ketedi, monolog shıǵarmanıń juwmaǵın jasap bergen. Húrlimannıń ishki sezimlerin, onıń maqtstlerin túsinetuǵın adam bolmaǵan sol sebeplide ol Jayhun menen, Aral menen sırlas bolǵan. Oǵan sırların, arız-ármanların aytıp otırǵan. Ómiriniń sońında da baqsı qızdıń ishinde qalǵan dártlerin hám isley almaǵan islerin, jasap ótken ómiriniń zaya ketpegenligin, hár bir hayal-qız óz maqtstlerine umıtılıwı kerekligin násiyat etip ketkendeu kórinedi. Monolog arqalı oqıwshıǵa roman arqalı berilejaq bolǵan pikir ayqınlastırılǵanday, anıq etip kórsetilgendeu kórinedi. Húrlimannıń elede keleshek áwladın úmiti bar ekenligin hám bul joldı ózi birinshi bolıp basıp bergendeu, Húrlimanlar ele elge talay tuwılatuǵınlıǵına isenim bildiredi.

Romanlarda qaharmanlar obrazın onıń pinhamı ishki sózler arqalı beriw sırtqı sózdi beriwge qaraǵanda ádewir dárejede qıyın keshedi. Sebebi, monolog qaharman turmısında ushırasatuǵın eń keskin jaǵıdaylarda kelip shıǵadı. Bunday jaǵıdayda qollanılgan monologtı “Húrliman” romanında kóre alamız. Romanda qaharmanıń monologta bir toqtamǵa kele almaw, óz-ózin jew, soraw beriw, ózin tabıwǵa umtıw sıyaqlı ishki sezimleri beriledi. Sonday-aq, romanında bolsa ishki monologtıń qaharman xarakterin, psixologiyalıq keshirmelerin ashıwdaǵı ornın úyreniw barısında, olar tek ǵana shıǵarma kórkemligin táminlew ushın ǵana bolıp qalmastan, tutas bir dáwirdiń jámiyetlik, tariyxıy-tariyası máselelerin sawlelendiriwshi kórkemlik dárek sıpatında xızmet etken.

Peyzajlıq súwretlew syujettiń tiykarǵı bóleklerinen biri bolıp, shıǵarmanıń ideyalıq-estetikalıq kúshin asırıw, syujet rawajın asırıw, tezletiw sıyaqlı qaharmanıń ishki ruwxıy jaǵıdayın ashıw sıyaqlı wazıypalardı atqaradı. Peyzajlıq súwretlewden eki usılda paydalanıladı: qaharmanıń ruwxıy jaǵıdayın tabiyat kórinisinen menen parallel túrde súwretlew hám qarama qarsı usılda súwretlew.

“Húrliman” romanında Aral hám onıń tábiyatı Húrlimannıń ishki dúnyası menen parallel tárizde súwretlenedi. Bul arqalı avtor qaharmanıń ishki keshirmelerin hám ishki dúnyasınıń sulıw hám pákligin bermekshi boladı. Dáslep Araldıń gózzal tábiyatın súwretleydi hám soń ana teńizge óz dártin aytadı. Ishki keshirmelerin monolog etip ana tábiyatqa bayanlaydı. Eger avtor qaharmanıń ishki keshirmelerin birden bergende ol óz tásirshenligin joytqan bolar edi. Biraq dáslep peyzaj berilip, qaharmanıń tábiyat penen sırlas ekenligin kórsetpekshi bolǵan. Soń qaharman óz muǵın tilsiz tábiyatqa aytıp jeńillenedi. Bul peyzajlıq súwretlewde báhardıń dáslepki kúnleri súwretlengen avtor bul arqalı oyanıw múwsimi báhardı alǵan. Báhár jańalanıw, oyanıw belgisi bul arqalı avtor jańa ómirdiń jańa kóz-qaraslardıń payda bolıwına oqıwshıǵa belgi, boljaw berip otır. Peyzaj – qaharmanlardıń keypi-xarakteriniń ózgeriwine járdem beredi. Adamlardıń keypiyatı tábiyat penen baylanısqa. Tuwrı, quwanış qushaǵına bólengen adam hárqanday tábiyat tosıqları tásir ete almawı múmkin. Biraq, báribir tábiyat óz kúshin kórsetedi. Ol óz gózzallıǵı menen qapa bolǵan adamdı jubatıwı da múmkin. Yaǵnıy adam qapa bolǵanda aspandı bult basıw jaǵdayları da ushırasadı. Adamlar menen tábiyat arasında álleqanday baylanıslardıń bar ekenligin sezineseń. Sol sebepli peyzajdı súwretlew kórkem shıǵarmada eń baslı orındı iyeleydi [Мәмбетов, 1995. -69]. Sol sıyaqlı qaharmanlardıń kewil-keypiyatın beriwde peyzajlıq súwretlewler beriledi. Romanda Húrliman qızlar arasında duwtar shertip qosıq aytqanda olardıń keypiyatı kóteriledi hám qorshaǵan ortalıq, tábiyat kórinisleri de gózzal kórinedi: “O, erik baǵı, erikler gúl ashıp atr! Misli qısı menen qáddi búgilgen aǵashlar búgingi bayram múnasibetinde, ájayıp

áyamda sandıǵındaǵı girshiksiz aq jawlıǵın alıp basına salǵan yańlı!- Áne, anaw dúp-dúziw aq terekler, judırıqları jazılıp, ishinen kókshil japıraq qıltıyıp kıyatır, qara tallar qaralaw kógis túske dónse, aq tallar jap-jasıl mayda japraq shıǵarıp atır, jıydeler de kúl reńli búrtiklerin jarǵan”

Shıǵarmada Húrlimannıń ómiri dawamında basınan keshirgen qıyınshılıqların, qaraqalpaq hayal-qızlarınıń erkinligi, bilim alıwǵa degen qushtarlıǵın, olardıń da talantı bar ekenligin dálillewge háreket etken hám ózinen soń da jáne baqsı qızlardıń shıǵıwına túrtki bola alǵan márt qaraqalpaq qızı súwretlengen. Sonıń menen qatar sol dáwirde Húrlimannıń ákesi Berdaq ta hayal qızlar erkinligi hám huqıqları ushın gúresken shayıp sıpatında shıǵarmada óz ornına iye bola aldı. Bul roman Húrliman baqsı obrazın sheber túrde kórsete alǵan dáslepki shıǵarma bola aldı. Shıǵarmanı oqıw arqalı oqıwshı ózine kórkem estetikalıq zawıq ala alıwı menen qatar óziniń márt baqsı qızları bar eldi áwladı ekenliginen maqtanış sezimlerin sezinedi. Biz shıǵarmada romannıń jazılıw dárekleri hám romandaǵı qaharman obrazın jaratıwdaǵı dialog hám monologlardıń áhimiytin birqansha mısallar menen kórsetip óttik.

ÁDEBIYATLAR

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкіс: Қарақалпақстан, 1968.
2. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар).-Нөкіс: Илим, 2016.
3. Каримов Х. Қанатты тил. - Алматы: Санат, 1995.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87-томлар.
5. Максетов Қ. Хұрлиман. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1958, №11.
6. Максетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. -Нөкіс: Қарақалпақстан. 1992.
7. Мәмбетов К. Әдебият теориясы. - Нөкіс: Билим, 1995
8. Өтемуратова Х. Хұрлиман. Әмиўдәрья. – Нөкіс, 1991, №1.
9. Шлегель А.В. // В кн.: Введение в литературоведение. Литературные произве деня: основные понятия и термины. Под ред. Л.В.Чернец.-М.: Высшая школа, 2000.